

Ketten egy könyvről: éghajlat – kultúrák – konfliktusok

Wolfgang Behringer: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.*
Fordította Tarnói Judit. Corvina, Budapest, 2010. 343 oldal

Egy józan hang a klímazajban, avagy a jelenbe hatoló kultúrtörténet perspektívái

Bízást állítható, hogy az új évtized egyik legizgalmasabb kultúrtörténeti könyvjáradékának Wolfgang Behringer eredetileg 2007-ben, a müncheni Beck Verlag gondozásában megjelent nagyszabású áttekintésének magyar nyelvű kiadása tekinthető. A Corvina Kiadó szokatlanul gyors reakciója már csak azért is érthető, mivel a kötet feltűnő sikert aratott Németországban, ahol a magyar nyelvű megjelenés évében már az ötödik (aktualizált) kiadás látott napvilágot. Az aktualizálás ténye ez esetben nem elsősorban a történeti vizsgálatok felfrissítését jelentette, hanem – mint látni fogjuk – azokat a kiegészítéseket, amelyeket a szerző az utóbbi három év eseménytörténetével kapcsolatban tett hozzá a könyv jelenkorra vonatkozó, eléggé erőteljes megállapításaihoz. Behringer könyve nagy hangsúllyal veti fel azt az izgalmas kérdést, lehet-e egyáltalán, és ha igen, milyen szerepe a kultúrtörténelemnek a manapság „égetően” fontos, globális problémák értékelésében, kezelésében, esetleg a jövőkép megformálásában.

Mielőtt még bárki azt az elhamarkodott ítéletet alkotná, hogy a német történész bizonyára jó érzékkel tapintott rá a klímaváltozás témakörét övező felfokozott érdeklődésre, és könyvének alapötlete csupán a kétezres évek extrém időjárásának és meleg nyarainak hatására fogalmazódott meg benne, vessünk egy pillantást a szerző korábbi munkásságára. Az 1956-ban született Behringer müncheni tanulmányait befejezve a '80-as években a kora újkori bajoror-

szági boszorkányüldözések kutatójaként tűnt föl. A mára már sok kiadást megért, klasszikusnak számító első monográfiája is ebben a témakörben íródott.¹ Behringer ettől kezdve állhatatosan kitartott választott korszaka, a kora újkor mellett. A boszorkányüldözés és általában a 16–18. századi kriminalizáció európai elismertségű kutatójaként többek között Magyarországra is eljutott, egyik konferencia-előadása pedig a hazai vezető néprajzi folyóiratban látott napvilágot.² Emellett különféle olyan vállalkozástörténeti folyamatok érdekelték, mint a bajor sörfőzés története, különösen pedig a posta története. Az utóbbi témakör (gigantikus méretű) monografikus feldolgozása (habilitációs munkája keretében) a kora újkori kommunikációtörténet egyik csúcsteljesítményét jelenti.³ Korai munkahelyei nagyjából bajorországi egyetemekhez kötődtek, rövid ideig a göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte* munkatársaként is tevékenykedett, míg végül 1999-ben Angliában kapta meg első professzori ka-

¹ *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit.* München, 1987.

² *Rossz idő, éhínség, félelem. Az európai boszorkányüldözés klíma-, társadalom- és mentalitástörténeti okai. Dél-Németország példája.* Ethnographia, 101. évf.(1990) 363–383.

³ *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit.* Göttingen, 2003.

tedróját (*University of York*). Négy év után innen tért haza Saarbrückenbe, ahol 2003 óta a Richard van Dülmen halála után megüresedett tanszéket vezeti. Ettől kezdve figyelhető meg tudományos érdeklődésének időbeli és térbeli kiterjesztése. Miután megírta a boszorkányság és boszorkányüldözés „globális történetét”,⁴ amelyet két évvel később Pekingben kínai nyelven is kiadtak, néhány év múlva újabb tág látókörű áttekintéssel jelentkezett, immár a klímátörténet tárgykörében.

Bár a tárgyalta kötet nem tartalmazza az ilyenkor szokásos tiszteletkönyvet, a „hogyan jutottam el e monográfia megírásának gondolatához”-jellegű bevezető eligazításokat, sőt az elmaradhatatlan köszönetnyilvánításokat sem, Behringerről teljes bizonyossággal állítható, hogy már évtizedek óta foglalkoztatják a klíma és a kultúra összefüggései. A boszorkányüldözés kutatásának kulcskérdését jelentő „miért”-re született megalapozott válaszok között már a nyolcvanas években ő vetette fel a lehangsúlyosabban a kora újkori klímaváltozás hatásának jelentőségét. Nagyrészt erről szólt a magyarul megjelent, fent említett tanulmánya is. A „kis jégkorszak” kulturális hatásáról Göttingenben konferenciát is szervezett, amelynek gondolatébresztő előadásai azután kétnyelvű (német, angol) gyűjteményes kötetben láttak napvilágot.⁵ Ezek jelentik tehát *A klíma kultúrtörténetéhez vezető út* sarokköveit.

Az áttekintés nem kisebb feladatra vállalkozik, mint arra, hogy a földtörténet kezdeteitől máig tartó hatalmas időtávlatban megkeresse azokat a csomópontokat, amelyek keretében a klímaváltozás kulturális vonatkozásai valamilyen mértékben megsejthetők, kitapinthatók. A végletekig kitágított időbeli keretek mellett a szerző minden igyekezetével azon van, hogy a térbeli

perspektívát is világméretűvé tegye. A kötet összességében – a lehetőségekhez mérten – teljesíti is ezt a vállalt feladatot. Habár a vizsgálat végig Európára összpontosít, Behringer az érvelés legváratlanabb pillanataiban képes távoli földrészek analógiáinak frappáns felvillantására. Azt a körülményt pedig nehezen írhatnánk a szerző rovására, hogy a leginkább felhasználható és hiteles adatsorok igen gyakran éppen a német területek vonatkozásában állnak a kutatók rendelkezésére.

Behringer érezhetően minden igyekezetével el akarta kerülni azt a látszatot, hogy könyve csupán a kora újkorra vonatkozó korábbi elméleteinek gondolatjáték-szerű kibővítése lenne. Merthogy a végeredmény korántsem az. A szerző – egy történészről talán – váratlan mélységben ásta bele magát a klímátörténet természettudományi indíttatású szakirodalmába. Már a kötet első fejezeteiben részletesen, ugyanakkor kö-zérthetően tárgyalja a klímátörténet forrásbázisának rétegeit, a klímaváltozás lehetséges tényezőit, valamint a Föld keletkezés-történetének klimatikus szakaszairól alkotott vélekedéseket. „A jégkorszak gyermekeinek” számító *Homo sapiens sapiens* fejlődése a *holocén* globális felmelegedésében csúcsosodott ki és teremtetten meg az újkőkorszak (neolitikum) civilizációit. A bibliai méretű özönvizektől a „neolitikus forradalom” át a nagy ókori civilizációk virágzásáig és bukásáig rengeteg történeti tény foglalja el e fejezetekben a maga klímátörténeti helyét. Bár számos esetben csábító lehetőség adódna a klímaváltozásnak a nagy történelmi fordulópontokban játszott szerepének valószínűsítésére, Behringer általában megmarad azon az állásponton, hogy a korábban szinte kizárólagosan hangoztatott politikai, társadalmi és gazdasági okok mellett a klíma meghatározó szerepére is oda kell figyelni. Hasonló tanulságokkal jár a római kori klímaoptimumtól a középkori meleg periódusig tartó korszak áttekintése. Az utóbbi időszakot (1000–1300) szokás a fejlett középkornak, a középkori európai ci-

⁴ *Witches and Witch-Hunts. A Global History.* Cambridge, 2004.

⁵ *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit”.* Göttingen, 2004.

vilizáció aranykorának tartani. A tartósan meleg időjárás tette lehetővé az észak-európai államalapításokat, Izland és Grönland benépesítését. Ugyanakkor a természetes növénykultúra jelentős átalakulását, a mezőgazdaság és az ipar jelentős technikai újításait is ekkor adathozhatjuk.

Különösen e korszakhoz viszonyítva fontos jelenség a Föld klímátörténetének újabban felfedezett, hosszú szakasza, a 14. és 19. század között érzékelhető „kis jégkorszak” periódusa. A kötet ezzel foglalkozó törzsfelvezete éppen akkora terjedelmű, mint a korábbi korszakokról szóló áttekintések összesen. Behringer bemutatja a globális lehűlés mélyreható természeti, társadalmi és gazdasági hatásait. A 14. század nemcsak rossz termést, éhínséget hozott, hanem a „fekete halál” pusztításait is. A pestis mellett az elégtelen és egyoldalú táplálkozás az európai emberek nagy többségét hajlamosabbá tette a betegségekre. A „szezonális hangulati zavar”-ként definiált téli rossz kedv bizonyos pszichés krízisreakciók, leginkább a melankólia széles körű elterjedésével magyarázható. A 16. századi közgondolkodás a természeti csapásokért általában az evilági bűnök felhalmozódását tette felelőssé. Ez a „bűnösszegződés” a kora újkori mentalitásváltozás egyik legfontosabb előidézője lett, és egyaránt hatott a szexualitással kapcsolatos rigorózus nézetek uralkodóvá válása, valamint a bűnbakkeresés megújuló formáinak megerősödése és pogrommá alakulása terén. A késő középkori eretnek- és zsidóüldözések után Európában egyértelműen a boszorkányság vált a csapásokra magyarázatot adni kívánó vádaskodás első számú célpontjává. A boszorkányüldözések legnagyobb európai hullámai a 16–17. században (keletebbre még a 18. század első felében is) éppen abban az időszakban jelentkeztek, amikor egy csapásra megszaporodtak a szokatlan, kedvezőtlen, változékony, szélsőséges és kiszámíthatatlan időjárásról szóló beszámolók. E rendkívül borús képet festő hangulatjelentések egyértelműen azt mutatják, hogy a társadalom azon lo-

kális közösségei körében, amelyekben az általában uralkodó hiedelmek alapján a természeti csapásokat bizonyos helyben élő, gyanús személyek károkozó magatartásával, rontásával (*maleficium*) magyarázták, ekkoriban erősödött fel a boszorkányvád szerepe. A tömeges méretű üldözések, a „boszorkányhisztéria” kialakulásához persze ez még önmagában kevés lett volna. Kellott még hozzá a társadalom írástudó, hatalmi pozíciókat betöltő világi és egyházi rétegeinek „felülről” történő beavatkozása is.

Behringer a „kis jégkorszak” kulturális következményeit a mindennapi élet és a művelődéstörténet egyes szektorain belül is igyekszik érzékeltetni. A lakóházak külső és belső átalakulása mellett elsősorban a ruházat jellemző változásait emeli ki. Önálló fejezetet szentel a globális lehűlés és a festészet, valamint az irodalom és a zene összefüggéseinek. „Az ész hűvös napja” címmel íródott áttekintése az abszolutista államrendszerek kialakulása, a racionalizmus megerősödése, a modern tudomány kialakulása, a vallási fanatizmus visszaszorulása és a felvilágosodás hatalmas tematikus csomópontjainak kényszerűen rövid érintésével egészen a forradalmak koráig jut el.

A 19. század második felébe átlépve egyúttal az iparosodással fémjelzett modern kor klimatikus szempontból felmelegedést hozó periódusába jutunk. A szerző itt már jobbra csupán összefoglal, és tárgyilagos hangnemben közli az újkori ipari forradalom nyomán megindult fejlődés legfontosabb számbeli mutatóit és azok környezeti hatásait a fosszilis nyersanyagok egyre tömegesebbé váló kitermelésétől a népesség-robbanás közismert tényeiig bezárólag. E rövid(re zárt) fejezeteken érezhető, hogy Behringer nem ezek miatt írta meg könyvét. Sokkal inkább előkészítést jelentenek az utolsó félszáz oldalhoz, amely a „globális felmelegedés” mai problematikájával foglalkozik.

Már a könyv – eddig szándékosan említés nélkül hagyott, néhány oldalas – bevezetésében feltűnik, hogy a szerző tudatosan

törekedett aktuálissá tenni művét. Ott az ezredforduló körüli klímapolitikai jelentések bemutatására és (finom) kritikájára előrelátva kísérelt meg „kedvet csinálni” a könyv lényegét jelentő történeti áttekintéshez. A kötet záró fejezeteiben pedig meglehetősen hosszan és érdekfeszítően mutatja be a klímaváltozás jelenkori, sőt jövőbeli kulturális hozadékait. Az olvasók valóban rendkívül fontos kérdésfeltevésekkel szembesülhetnek. Bizonyára sokan akadnak, akik csupán e jelenhez kapcsolódó, egyben jövőbe tekintő fejezetek miatt veszik kézbe a kötetet.

Napjaink problémáit tárgyalva azonban Wolfgang Behringer veszélyes vizekre tévedt. A harmadik évezred első évtizedében a klímaváltozás kapcsán már nagyon nehéz semleges álláspontot kialakítani. A közelgő világhatárstrófáról szóló, fűlsüketítő módon hangoztatott víziók, illetve az ugyanezek mögött összeesküvéseket látó és azokat leleplező szkeptikus legyintések között igen csak szűk terep marad a történeti tapasztalatok alapuló józanság számára. Noha a történész szerző minden igyekezetével el kívánta kerülni az egyértelmű állásfoglalást, kívülállóként azt sem hallgatta el, hogy nem egészen egyértelmű a kapcsolat a széndioxid kibocsátás megnövekedése és a globális felmelegedés között. Ironizálva mutatja be például a 20. század drámai hőmérsékletemelkedését hangsúlyozó, úgynevezett „hokiütő elmélet” képviselőinek azon igyekezetét, amely a középkori meleg periódus jelentőségének degradálására irányul. Behringer, egyesek számára talán zavaró módon, többször visszatér arra a manapság már ritkán emlegetett tényre is, hogy az 1960-as években a politikai szereplővé előlépő klímakutatók még a *globális lehűlés* veszélyeire figyelmeztették a világot és annak vezető hatalmait, és mai szemmel elképesztő akcióterveket dolgoztak ki a szintén *antropogén* okokkal magyarázott hőmérsékletcsökkenés megakadályozására. A klímakutatás már ekkoriban politikai jövőtudománnyá kezdett válni, de ez a fajta sze-

repköre leginkább az utóbbi húsz évben, immár a globális felmelegedéssel kapcsolatban szilárdult meg igazán. A szerző az 1990-es évek óta zajló világpolitikai eseményeket egészen új megvilágításba helyezi azáltal, hogy azokat is kultúrtörténeti keretben értelmezi. Mi több, az Epilógus „Klíma-értelmezés mint új vallás” című alfejezetében a mai klímakérdéssel kapcsolatban a vallási dimenziók megjelenését is érzékelteti. Ezzel hozza összefüggésbe a „környezet ellen elkövetett bűnök” korábban ismeretlen fogalmának megjelenését és széleskörű elterjedését. Az a körülmény, hogy Behringer megkísérli felülről láttatni a jelenkori eseményeket és mentalitásformáló változásokat, korántsem jelenti azt, hogy tagadná vagy kisebbiteni akarná a globális felmelegedés és a környezetszennyezés következtében bekövetkező, drámai gyorsaságú természeti változások vagy akár az ezekkel és a legújabb kori népességgrobbanással egyaránt összefüggő migrációs vonulatok problémáját. Amikor könyve történeti fejezeteiben többször (például a középkorra vonatkoztatva) a természet „eredeti” vagy „ősi” formájának emberi kéz által történt jelentős, esetenként gyökeres átalakításáról értekezett, azt nem azért tette, hogy csökkentse a jelenkori hasonló behatások jelentőségét. Nem tagadja azt sem, hogy a növény- és állatvilág klímaváltozás által kiváltott természetes alkalmazkodásának (például a felmelegedés okozta délről északra húzódásának) – a korábbi hasonló ilyen vagy ellentétes irányú mozgásokhoz képest – az épített környezet uralkodóvá válása miatt mára már mesterséges akadályai vannak. Az a reménykeltő gondolat tehát, hogy a jegesmedvék életterének beszűkülése egyúttal a barnamedvék megsaporodásához és populációjának terjeszkedéséhez vezet, éppen ezen a ponton kezd el egy kicsit sántítani. A szerző nem azt mondja tehát, hogy nincs baj vagy tennivaló, hanem arra utal, hogy bizonyos változások törvényszerűek, elengedhetetlenek, történeti értelemben determináltak.

Behringer konklúziója az apokaliptikusok és a szkeptikusok között a kultúrtörténész higgadt hangját szólaltatja meg. „A klíma változik. A klíma mindig is változott. A kultúra kérdése, hogy hogyan reagálunk rá. Ebben a történelem ismerete segíthet nekünk. Az emberek sokszor fenyegetőnek érezték a klímaváltozásokat. Hamis próféták és erkölcsi vállalkozók mindig is megpróbáltak hasznot húzni ebből. A klímaváltozás interpretációját ne bízunk a kultúrtörténetben járatlanokra. Az emberek nem állatok, amelyek passzívan ki vannak szolgáltatva környezetük változásainak. Az újkori történelem során a klímaváltozás pozitív fejleményeket eredményezett. Ha a mostani klímaváltozás hosszú ideig tartana – amivel pillanatnyilag nagy valószínűséggel számolhatunk –, csak a higgadt hozzáállást ajánlhatjuk. A világ nem fog összedőlni. Ha melegebb lesz – alkalmazkodni fogunk hozzá. Emlékezzünk csak a klasszikus latin bölcsességre, amely így hangzik: *Tempora mutantur, et nos mutamur in illis*. Változnak az idők, és velük együtt mi is.” (282. old.)

A záró bekezdés bölcs megállapításain kívül bizonyára feltűnő, hogy Behringer „hamis próféták és erkölcsi vállalkozók” megjelenésére figyelmeztet, akik a „kultúrtörténetben járatlanok”-ként interpretálják a klímaváltozás múltbéli, jelenkori és jövőbeni kérdéseit. Nem ez az egyetlen pont, ahol a történész szerző elég erőteljesen „odaszól” a természettudományos klímakutatás bizonyos hangadó köreinek. Míg ugyanis a természettudomány váraiban munkálkodók általában felsőbbrendűségük tudatában lesajnálással szemlélik a humán- és társadalomtudományokat művelők próbálkozásait, a klímakutatásban – tisztelet a kivételnek – éppen a mérések megbízhatatlansága, pontatlansága, valamint a politikai értelemben megfigyelhető korrumpálódás jellemzi őket. Milyen alapon, milyen tapasztalatokra építve válhatott a klímakutatás „jövőtudománnyá”? „A jövőt nehéz megjósolni. Komoly tudósoknak óvakodniuk kellene attól, hogy *Nostradamus* szerepét

játsszák” – mondja a szerző, aki szerint a „természettudományok története egyszersmind a hamis elméletek és a hibás prognózisok története.” (281. old.) „A szellemtudományokkal foglalkozó tudósok [...] nem szoktak hozzá ilyen mértékű pontatlansághoz. Olyan időtartamokat, amelyeket a természettudósok +/- 100 évvel számolnak, a történészek napra, órára vagy percre kiszámítva datálnak. A természettudományok egzaktságát illetően nem kell illúziókat táplálnunk.” (281. old.) Azok tehát, akik nem ismerik a klímaváltozással kapcsolatos kulturális és társadalmi reakciók történelmi tényeit és összefüggéseit, sőt gyakorlatilag az ezek vizsgálatához nélkülözhetetlen módszertani elvekkel és alapvető eljárásokkal sincsenek tisztában, jobb, ha távol tartják magukat az efféle megállapításoktól, jóslatoktól. Ahogy a szerző szokatlanul keményen megfogalmazza: „A klímakutatók jól teszik, ha visszafogják magukat, amikor a klíma kultúrtörténetéről beszélnek, és óvatosak, amikor kultúráról és társadalomról van szó.” (282. old.)

A záró fejezet rendkívül kritikus tónusa, a „mindenki maradjon a saját kaptafájánál” elv hangoztatása és általában a szellemtudományok erényeinek és jogainak felemlgetése egyaránt egy elvesztett tudománypolitikai pozíció szimbolikus visszaszerzésére irányul, amely messze túlmutat akár a történettudomány, akár a klímakutatás határain. (Megjegyezzük, hogy ez a tágabb problematika természetesen nem csupán Németországban, hanem sokfelé, többek között nálunk is felettebb aktuális.) Ha viszont csak a kötet háttérében álló tudományág, a könyv címében is hangoztatott *kultúrtörténet* szemszögéből vizsgáljuk meg ezeket a kijelentéseket, akkor Behringer monográfiája a főként francia és angol dominanciájú mentalitástörténeti és történeti antropológiai iskola, ma leginkább „*new cultural history*” összefoglaló néven szereplő irányzatának hasonló megközelítésű műveihez kapcsolódik, amelyek általában nem tagadták annak lehetőségét, hogy az értelmező

történeti vizsgálatok eredményei jelenkori perspektívában is felhasználhatók. A szerző óvakodott attól, hogy ilyen értelemben pozicionálja munkáját. (Sőt, Emmanuel Le Roy Ladurie 1967-ben *L'histoire du climat depuis l'an mil* címmel megjelent műve kapcsán ironizál is az *Annales*-iskola kiemelkedő személyiségének érdekes pályafutásán, aki a klíma kultúrtörténeti megközelítésének lehetőségeit az 1950-es években még lesajnáló kritikával illette.) Ezzel együtt Behringer könyve méltán beilleszthető (lenne) abba a bevallottan szubjektív változtatásba, amelyet az új kultúrtörténet vezéralakjának számító Peter Burke a *What is Cultural History?* (2004) című kötetének végén az 1860 és 2003 közötti időszak szá-

mára releváns szakirodalmi terméséből összeállított, s amelyben jellemző módon csak elvétve akadnak német szerzők. A saarbrückeni történészprofesszor fentiekben bemutatott munkája címkéktől, történetírói irányzatoktól és egyéni ízlésektől függetlenül is lebilincselő és gondolatébresztő munka, amely az olvasók körében is nagy sikert aratott. Ha pedig manapság egy hiteles adatokon (és nem fantazmagóriákon) alapuló kultúrtörténeti könyv széles körben *hatást* tud gyakorolni, akkor szerzője mindenképpen elismerésre érdemes, jó munkát végzett.

BÁRTH DÁNIEL